वेदाङ्गज्योतिषं युगवर्षायनर्तुमासाधिमासादिगणना च

श्रीशिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः
च० २/४१९, स्वाध्यायशाला, सरस्वतीमार्गः,
लाजिम्पाट्, काष्ठमण्डपनगरम्
नेपालदेशः

(सारस्वत्याः सुषमायाः ५० व० ३-४ अ० प्रतिमुद्रणम्)
मार्गशीर्ष-फाल्गुनपूर्णिमे, वि० सं० २०५२

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
वाराणसी-२२१ ००२ (उ० प्र०)

वेदाङ्गज्योतिषं युगवर्षायनर्तुमासाधिमासादिगणना च

श्रीशिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः
घ० २/४१९, स्वाध्यायशाला, सरस्वतीमार्गः,
लाजिम्पाट्, काष्ठमण्डपनगरम्
नेपालदेशः

❀ ❀ ❀

भारतवर्षीयस्य चातुर्वर्ण्यस्य धर्ममोक्षविषयकज्ञानस्य मुख्यं स्रोतो वेद-मन्त्र-संहिता-ब्राह्मण-वेदाङ्गशिक्षा-श्रौतसूत्र-गृह्यसूत्र-धर्मसूत्ररूप-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-च्छन्दो-ज्योतिषरूपं शास्त्रम्, तदुपोद्बलकानि अन्यानि परिशिष्टानुस्मृति-पुराणोप-पुराणादीनि चेति विदो विदन्त्येव।

तत्रानादेरपौरुषेयस्य वेदस्य गुरुशिष्यपरम्परयाऽविच्छेदेन धारणेन वेदादि-शास्त्रयथार्थस्वरूपरक्षायै तदर्थाधिगमेन धर्ममोक्षसाधनाय चैव द्विजातीनामुपनयनं क्रियते। अत एवोपनयनपूर्वकमुपाकर्मपूर्वकञ्च विधिनाऽधीतानां हि शास्त्राणां धर्मे मोक्षे च मुख्यं प्रामाण्यम्। अन्येषां तु तथाधीतशास्त्रविहितोक्तसूचितानुवादेन तदाकाङ्क्षितपूरणेन तदनुकूलार्थसमर्पणेन तदविरोध्यर्थप्रतिपादनेन चैव वेदादीना-मुपबृंहणेनैव प्रामाण्यं धर्ममीमांसाशास्त्रेण शिष्टैश्च स्वीक्रियमाणमवगम्यते। एष एव हि वैदिकानां मुख्यः शास्त्रप्रामाण्यसिद्धान्तः।

तथापि अनादेरतिदीर्घकालेन चानुवृत्तस्य वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मस्यानु-सरणे नानाविधाभिर्बाधाभिरुपहता जना वेदादिशास्त्राणां सम्यगध्ययनेऽशक्त-त्वादन्यैः प्राज्ञम्मन्यैर्जनधनबलेन लौकिकतर्कबलेन च नानाविधानां विमतीनां प्रदर्शनेन मुख्यस्य वैदिकमार्गस्याऽऽच्छादितत्वाच्च सन्देहमापन्ना अपथं प्रतिपन्ना वाऽप्यनुभूयन्ते।

वेदाङ्गज्योतिषस्य विषये खल्वेतादृश्येव स्थितिः प्राचीने काल एवोप-स्थिताऽनुमीयते। तेनेदानीन्तनाः केचन वेदवेदाङ्गशास्त्रश्रद्धाविधुरा वा वैदिक-

शास्त्ररक्षाव्यवस्थामाहात्म्यप्रतिपत्तिवन्ध्या वा लब्धशासकीयज्योतिषाचार्यपदवीका अपि जनाः "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादेर्लगधप्रोक्तवेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्य प्रामाण्य एव संशेरते।

तत्र केचन वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्य पाठे क्वचित् किञ्चिद् विगानं दृष्ट्वा तमाक्षिपन्ति। तदेतदकिञ्चित्करम्। भवन्ति हि शाखाभेदाऽध्येतृवैगुण्यादिमूलाः स्थूलसूक्ष्माः पाठभेदाः।

केचन सूर्यचन्द्रग्रहणानयन-मङ्गलादिग्रहचारानयनादिविषयाभावेनाऽपूर्णत्वाद् वेदाङ्गज्योतिषस्यानादरणीयतां प्रतिजानते। तदेतदपि तेषामविवेकमूलमेव। को हि नाम वेद-वेदाङ्गशास्त्रस्वरूपप्रयोजनाभिज्ञः श्रौतसूत्रे जातकर्मादिविषयाभावं दृष्ट्वा तस्य हेयतां प्रतिजानीत। वेदाङ्गज्योतिषं हि वैदिकयज्ञार्थमत्यन्तमेवापेक्षितस्य वेदोक्तस्य युगवर्षायनर्तुमासाधिमासतिथिनक्षत्रपर्वरूपस्य कालस्यैव निरूपणे प्रवृत्तमिति जानन् वैदिको जनोऽलं तेषां वेदाङ्गज्योतिषमवज्ञाय वर्तमानानां ज्यौतिषिकाणामुपेक्षणाय।

केचन पुनर्भास्करप्रभृतिभिर्महद्भिर्ज्यौतिषिकैः स्वग्रन्थेन वेदाङ्गज्योतिषशास्त्रं प्रतिपाद्यमानं प्रतिजानानैरपि "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादेर्वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्याऽनुल्लिखितत्वात् तस्य ग्रन्थस्यावेदाङ्गत्वं मन्वते। तदेतदपि वैदिकानां कृते सर्वथाऽग्राह्यम्। कतमो ग्रन्थो वेदाङ्गग्रन्थत्वेन गुरुपरम्पराप्राप्तरूपेण स्वीक्रियत इत्युपाकर्मोत्सर्जनादिविधिपालनपरा वैधस्वाध्यायाध्ययननिरता वैदिका द्विजवरा एव जानन्ति, न तु केवलं भौतिकं ज्यौतिषं संसम्मृशन्तो ज्यौतिषिकाः। यदि "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादिकं ग्रन्थं वैदिका वेदाङ्गज्योतिषत्वेन स्वाध्यायाध्ययनावसरेऽधीयते, तर्हि तत्तेषां कृते वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थत्वेन परमं प्रमाणम्, ततोऽन्ये ज्योतिषग्रन्थास्तद्विहितोक्तसूचितानुवादकास्तदाकाङ्क्षितपूरणेन तदनुकूलार्थसमर्पणेन तदविरोध्यर्थप्रतिपादनेन चैव तदुपबृंहका वाऽपि सन्त एव वैदिकधर्मे प्रमाणम्, अन्यथा त्वप्रमाणमेवेति हि वैदिकानां पन्थाः। एवञ्च सति यदि आर्यभट–वराहमिहिर–ब्रह्मगुप्त–सूर्यसिद्धान्तकार–मुञ्जाल–श्रीपतिभास्करादिप्रणीता ग्रन्थाः "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादेर्वेदाङ्गज्यौतिषग्रन्थस्य वस्तुतो विरोधिनः प्रतिकूला वा सन्ति, तर्हि ते सर्व एव वैदिकधर्मे प्रमाणत्वेन स्वीकर्तुमशक्या एव। अत्र च भारद्वाजवचनत्वेन जगन्मोहने उल्लिखितौ श्लोकौ च मननीयौ—

"मूलागमेषु सत्स्वेव कृत्रिमं यः प्रकाशयेत् ।
प्रजाक्षयो भवेत् तस्य श्रोतुश्चापि न संशयः ॥
न मूलाऽऽगमवाक्यानि तदर्थो वा न विद्यते ।
यत्राऽऽयुषः क्षयाद्धेतोस्तं ग्रन्थं नाऽवलोकयेत्"[1] ॥ इति ।

एवमेवाधुना ब्रह्म-वसिष्ठाङ्गिरोऽत्रि-कश्यप-मरीचि-पुलस्त्य-भृगु-च्यवन-यवन-गर्ग-पराशर-व्यास-शौनक-शुक-मनु-रोमशादिवचनत्वेन पुराणोपपुराणादिषु ज्योतिषग्रन्थविशेष-तद्व्याख्यानादिषु चोपलभ्यमानानि वचनानि च मूलागमरूपोक्त-वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थविरोधित्वे स्वाध्यायाध्ययने "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादिकं मूलागमरूपं वेदाङ्गज्योतिषमधीयानानां वैदिकानां द्विजानां कृते ह्यप्रमाणान्येव ।

केचन पुनः —

"चक्षुः शास्त्रं जलं लेख्यं गणितं बुद्धिवित्तमाः ।
पञ्चैते हेतवो विप्रा ज्योतिर्गणविवेचने" ॥

इत्यादेर्ब्रह्माण्डपुराणादिवचनस्य[2] दर्शनात्, "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादे-र्वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वाद् गणितविरुद्धत्वाच्चाऽप्रामाण्यमिति वदन्ति । एवं हि आत्मानं श्रेष्ठं ज्यौतिषिकं मन्वानो ब्रह्मगुप्त आह स्म—

"युगमाहुः पञ्चाब्दं रविशशिनोः संहिताङ्गकारा यत् ।
अधिमासावमरात्रस्फुटतिथ्यज्ञानतस्तदसत्"[3] ॥ इति ।

तदेतदपि वेदाङ्गज्योतिषहृदयविदामश्रद्धेयमेव । को ह्यबालिश उपाय-मुपदिश्यमानमुपेयं मन्येत, को वाऽमूढधीः 'काकवद् देवदत्तगृहम्' इत्याप्तोपदेशेन देवदत्तगृहं परिचीय क्षणान्तरे काकेषूड्डीय गतेषु परिचितमपि देवदत्तगृहं देवदत्त-गृहत्वेन न स्वीकुर्वीत । वदति हि वेदाङ्गज्योतिषकार आचार्यो लगधः —

"इत्युपायसमुद्देशो भूयोऽप्येवं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञेयराशिं गताऽभ्यस्तं विभजेद् ज्ञानराशिना"[4] ॥ इति ।

---

१. जगन्मोहनम्, भट्टश्रीलक्ष्मणाचार्यविरचितम्, नेपालराष्ट्रियपुस्तकालयः, २०२०; शास्त्रावताराध्याये, पृ० ४ ।

२. ब्रह्माण्डपुराणम्, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, १९८३; १।२४।१५२; पृ० ५६ ।

३. भारतीय ज्योतिष, अनु० श्रीशिवनाथ झारखण्डी, हिन्दी समिति, लखनऊ, १९७५; पृ० १३२ ।

४. वेदाङ्गज्योतिषम, सोमाकरसुधाकरभाष्यसहितम्, वाराणसी, संवत् १९६४; याजुष-ज्यौतिषम्, श्लो० ४२ ।

पञ्चसंवत्सरकस्य युगस्य यज्ञविशेषरूपत्वं च —

"पञ्चसंवत्सरमयं जगदेतच्चराचरम् ।
ते पञ्च वत्सराश्चापि त इमे सम्प्रकीर्तिताः" ॥

इत्यादिना लौगाक्षिस्मृतावपि[1] प्रतिपादितं जानन् को हि वैदिक आस्तिको जनो वेदाङ्गज्योतिषहृदयानभिज्ञब्रह्मगुप्तादिवराकोक्तिमाद्रियेत।

एवञ्च वैदिकानां द्विजानां कृते स्वाध्यायाध्ययने आत्मनाऽधीयमानं "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादिकं वेदाङ्गज्योतिषं स्वश्रौतसूत्रोक्तयज्ञ-स्वगृह्यसूत्रोक्त-विवाहादिसंस्कारयज्ञादिकृत्यार्थमपेक्षितस्य कालस्य ज्ञाने परमं प्रमाणमिति मन्तव्यमेवाऽवसीयते।

स्वाध्यायाध्ययने वेदाङ्गज्योतिषस्याध्ययनं परम्परयाऽऽगतम्। तच्च शङ्करबालकृष्णदीक्षितेन "भारतस्य सर्वेषु प्रान्तेषु ब्राह्मणानां (वेदाङ्गज्योतिषस्य) पाठः समानोऽस्ति। वैदिका एतं ग्रन्थं साक्षाद् वेदान् न्यूनं न मन्यन्ते। तान् प्रति यदि '(भवद्भिः पठ्यमाने वेदाङ्गज्योतिषे) अयं पाठोऽशुद्धोऽस्ति, तत्स्थाने एतं शुद्धं पाठं कुर्वन्तु भवन्तः' इत्युच्येत, तदा ते एतं प्रस्तावं स्वीकर्तुं कदापि तत्परा न भविष्यन्ति" इत्युल्लिखितम्[2]। तथैव धूलिपालकुलजेन अर्कसोमयाजिना आन्ध्र-देशजेन वैदिकेन ज्यौतिषिकेण च "वेदाङ्गज्योतिषमिति कश्चिद् ग्रन्थो वर्तते महात्मना लगधेन प्रवर्तित इति प्रतिपादितः।·····यथा वेदस्तथैवेदमद्यापि कण्ठे वर्तते बहूनां वेदपण्डितानाम्" इति प्रतिपादितम्[3]। आह्निककृत्यसङ्ग्रहेषु च स्वाध्यायाध्ययन(ब्रह्मयज्ञ)प्रकरणे "पञ्चसंवत्सरमयम्" इति वेदाङ्गज्योतिष-प्रतीकं सङ्गृहीतं दृश्यत एव[4]। वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्य "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादिकस्य स्वाध्यायप्रवचने प्रवचनीयत्वं स्वाध्यायाध्ययनेऽध्येतव्यत्वमलङ्घ-नीयत्वं च लौगाक्षिस्मृतावुक्तम्। तथा हि —

---

१. स्मृतिसन्दर्भः, मनसुखराय मोर, ५, क्लाइव रो, कलकत्ता–१, २०१३; षष्ठो भागः, पृ० ३७७।

२. भारतीय ज्योतिष, अनु० श्रीशिवनाथ झारखण्डी, हिन्दी समिति, लखनऊ, १९७५, पृ० ९३।

३. ज्योतिर्विज्ञानम्, अर्कसोमयाजिना श्रीधूलिपालेन विरचितम्, वाराणसेय-संस्कृत-विश्व-विद्यालयः, १९६४; पृ० ५।

४. आह्निकसूत्रावलिः, वैद्यनारायणशर्मणा सङ्गृहीता, निर्णयसागरयन्त्रालयः, सन् १९२३; पृ० १७७।

"तस्मिन् वेदोपदेशोऽपि तेष्वां श्रावणकर्मणि ।
प्रधानहोमात् परतः श्रुतीनामुपदेशतः ॥
परं कल्पोपदेशोऽपि क्रियते शास्त्रवाक्यतः ।
तत्समत्वेन च तथा पाणिनीयस्य तत्परम् ॥
गौर्ग्मेत्यादिसमाम्नायादिकबोधकताकृतः ।
शास्त्रस्य तत्परं भूयः पञ्चादिग्रन्थकस्य च ॥
भयादिसूत्रकस्याऽपि मीमांसायुग्मकस्य च ।
अथात इति तत्सूत्रद्वयस्यापि क्रमेण वै ॥
तत्समत्वेन विहितोपदेशो वेदकर्मणि ।
तस्मादेतानि सर्वाणि ह्यलङ्घ्यान्येव सर्वदा ॥
पुराणधर्मशास्त्रादिशास्त्राणि निखिलान्यपि ।
न तैस्समानीति बुधाः प्रवदन्ति यतस्तु हि ॥
नोपदिष्टानि तानि स्युः प्रतिसंवत्सरं परम् ।
उपदिष्टानि तु पुनः यानि कर्मणि तादृशे ॥
स्युरेवाऽलङ्घनीयानि गुरूणि प्रतिवत्सरम् ।
द्विवारं बहुधाऽऽवृत्त्या यावज्जीवं विशेषतः"[१] ॥ इति ।

शिवपुराणे च "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादिकस्य ग्रन्थस्य नित्यस्वाध्याया-ध्ययनेऽध्येतव्यत्वं प्रतिपादितम् । तथा हि —

"ब्राह्ममोङ्कारसहितं नमो ब्रह्मण इत्यपि ।
जपित्वा त्रिस्ततो ब्रूयादग्निमीडे पुरोहितम् ॥
अथ महाव्रतमिति अग्निर्वै देवानामतः ।
तथैतस्य समाम्नायमिषे त्वोर्ज्जे त्वा वेति तत् ॥
अग्न आयाहि वीतये शन्नो देवीरभीष्टये ।
पश्चात् प्रोच्य मयरसतजभनलगैः सह ॥
सम्मितञ्च ततः पञ्चसंवत्सरमयं ततः ।
समाम्नायः समाम्नातः अथ शिक्षां वदेत् पुनः ॥
प्रवक्ष्यामीत्युदीर्याऽथ वृद्धिरादैच्च संवदेत् ।
अथातो धर्मजिज्ञासेत्युच्चार्यं पुनरञ्जसा ॥

---

१. स्मृतिसन्दर्भः, मनसुखराय मोर, ५, क्लाइव रो, कलकत्ता-१, २०१३, षष्ठो भागः, पृ० २७५-२७६ ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा वेदादीनपि सञ्जपेत्"[1] ॥ इति ।

अन्येष्वपि पुराणेषु आधुनिकैरालोचकैरपि प्राचीनतमत्वेन स्वीकृतेषु ब्रह्माण्ड[2]-वायु[3]-विष्णु[4]-पुराणप्रभृतिषु, भागवते[5], लिङ्गपुराणे[6], स्कन्दपुराणे माहेश्वरखण्डे[7], देवीभागवते[8], विष्णुधर्मोत्तरपुराणे[9] च वेदाङ्गज्योतिषोक्ताः संवत्सरपरिवत्सरप्रभृति-पञ्चसंवत्सरकयुग-धनिष्ठास्थसूर्योदगयनादिका विषया उल्लिखिता दृश्यन्त इति "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादिको वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थः प्राचीनत्वेन वैदिकधर्मे प्रमाणत्वेन च स्वीकर्तव्य इति सिद्धान्त उपोद्बलितो भवति ।

सोमाकरकृते वेदाङ्गज्योतिषभाष्ये वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तस्पष्टीकरणाय बहूनां गर्गवचनानामुद्धृतत्वात्, भट्टोत्पलोद्धृतपराशरवचने वेदाङ्गज्योतिषोक्तायन-प्रवृत्तेर्वर्णनस्य दर्शनाच्च ज्यौतिषिकाद् गर्गात् पराशराच्च "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादिकं वेदाङ्गज्योतिषं प्राचीनमिति शङ्करबालकृष्णदीक्षितेन प्रतिपादितमपि[10] एतस्मिन्नवसरे न विस्मर्तव्यम् ।

अथात्र आचार्यलगधप्रोक्तवेदाङ्गज्योतिषस्य कालव्यवस्थाया अन्येष्वपि प्राचीनेषु ग्रन्थेषूल्लेखं प्रदर्श्य तस्य ग्रन्थस्य वेदाङ्गज्योतिषत्वं प्राचीने वैदिकानां व्यवहारे समादृतत्वं च स्फुटीकृत्य तस्येदानीमपि वैदिकैर्द्विजोत्तमैर्वैदिकधर्मकर्मणि सर्वथानुसरणीयत्वं स्फुटतरं क्रियते ।

---

१. शिवमहापुराणम्, नाग पब्लिशर्स, जवाहरनगर, दिल्ली-७, द्वितीय भाग, कैलास-संहिता ११।८८-९२ ।

२. ब्रह्माण्डपुराणम्, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, १९८३; १।२४।१४० ।

३. वायुपुराणम्, खेमराज श्रीकृष्णदास, मुंबई, संवत् १९५२; १।५०।१८२-१८३ ।

४. विष्णुपुराणम्, श्रीसत्यधर्मप्रचारसङ्घः, १८९, वि, टि रोड, अशोकगड़, कलिकाता-३५, वङ्गाब्दाः १३७३; २।८।६६ ।

५. श्रीमद्भागवतपुराणम्, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, १९८३; ३।११।१४-१५, ५।२२।७ ।

६. लिङ्गपुराणम्, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, सन् १९८०; १।६१।५२-५६ ।

७. स्कन्दपुराणम्, नाग पब्लिशर्स, जवाहरनगर, दिल्ली-७, प्रथमखण्डम्, १९८६; १।२।३९। ५१-५२ ।

८. देवीभागवतम्, ठाकुरप्रसाद एण्ड सन्स बुकसेलर, वाराणसी, ८।१६।१५-१९ ।

९. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, नाग पब्लिशर्स, जवाहरनगर, दिल्ली-७, १९८५; ३।९६।११-१२ ।

१०. भारतीय ज्योतिष, अनु० शिवनाथ झारखण्डी, हिन्दी समिति, लखनऊ, १९७५; पृ० १९४ ।

तत्र महाभारते विराट्पर्वणि —

"कलाः काष्ठाश्च युज्यन्ते मुहूर्त्ताश्च दिनानि च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥

ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।
एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥

तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः"[१] ॥

इति वेदाङ्गज्योतिषोक्ता कालगणनाव्यवस्थाऽधिमासव्यवस्था च विशेषेणोल्लिखितेति विज्ञायते । एतस्मिन् विषये शङ्करबालकृष्णदीक्षितमहाशयेनापि विचारितमेव ।

पञ्चवर्षात्मकस्य युगस्योल्लेखोऽपि तत्रैवाऽऽदिपर्वणि दृश्यत इति च दीक्षितमहाशयेनोक्तमस्ति । तथा हि—

"अनुसंवत्सरं जाता अपि ते कुरुसत्तमाः ।
पाण्डुपुत्रा व्यराजन्त पञ्चसंवत्सरा इव[२]" ॥ इति ।

सभापर्वणि च पञ्चवर्षात्मकयुगस्योल्लेखोऽस्माभिर्दृष्टः । तथा हि—

"संवत्सराः पञ्च युगमहोरात्रश्चतुर्विधः ।
कालचक्रं च तद् दिव्यं नित्यमक्षयमव्ययम्"[३] ॥ इति ।

शान्तिपर्वणि मुहूर्तपरिभाषायां चास्माभिर्वेदाङ्गज्योतिषोक्तिसंवादो दृष्टः । तथा हि —

"विंशत्कलश्चापि भवेन् मुहूर्तो भागः कलाया दशमश्च यः स्यात् ।
त्रिंशन्मुहूर्तश्च भवेदहश्च रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रणीता"[४] ॥ इति ।

यद्यपि तत्र त्रिंशत्कल इति मुद्रितपाठस्तथापि स केनचन पण्डितम्मन्येनाऽबुद्ध्वा संशोध्य पठितो भ्रष्ट एव प्रतीयते ।

आश्वमेधिके पर्वणि—

"अहः पूर्वं ततो रात्रिर्मासाः शुक्लादयः स्मृताः ।
श्रवणादीनि ऋक्षाणि ऋतवः शिशिरादयः"[५] ॥

इत्युल्लेखोऽपि भूम्ना वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तानुकूल एव दृश्यते ।

१. श्रीमन्महाभारतम्, चित्रशालामुद्रणालयः, पुण्यपत्तनम्, ख्रिस्ताब्दाः १९३१; ४।५२।१-३ ।
२. तत्रैव—१।१२४।२२;   ३. तत्रैव—२।११।३८ ।
४. तत्रैव—१२।२३१।१३;   ५. तत्रैव—१४।४४।२ ।

कौटलीयेऽर्थशास्त्रे च—"कालमानमत ऊर्ध्वम् । त्रुटो लवो निमेषः काष्ठा कला नाडिका मुहूर्तः पूर्वापरभागौ दिवसो रात्रिः पक्षो मास ऋतुरयनं संवत्सरो युगमिति कालाः ।

शिशिराद्युत्तरायणम् । वर्षादिदक्षिणायनम् । द्व्ययनः संवत्सरः । पञ्च-संवत्सरो युगमिति ।

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागमृतौ ततः ।
करोत्येकमहश्छेदं तथैवेकं च चन्द्रमाः ॥
एवमर्धतृतीयानामब्दानामधिमासकम् ।
ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते च पश्चिमम्"[1] ॥

इत्युक्तं दृश्यते । एतच्च भूम्ना वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तेन संवदति ।

पाणिनीयव्याकरणभाष्ये—"षण् मुहूर्ताश्चराचराः । ते कदाचिदहर्गच्छन्ति कदाचिद् रात्रिम्"[2] इत्युक्तिः, "शिशिरवसन्तावुदगयनस्थौ"[3] इत्युक्तिश्च वेदाङ्ग-ज्योतिषानुकूले एव दृश्येते ।

चरकसंहितायां च—"इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात् । तत्राऽऽ-दित्यस्योदगयनमादानं च त्रीनृतूञ्छिशिरादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्, वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तान् दक्षिणायनं विसर्गं च"[4] इत्युक्त्वा शिशिरादय ऋतवः शिशिरादिकः संवत्सरश्च वेदाङ्गज्योतिषानुसारी वर्णितो दृश्यते ।

सुश्रुतसंहितायां च—"विंशतिकलो मुहूर्तः कलादशभागश्च", "तत्र माघा-दयो द्वादशमासाः संवत्सरः । द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिर-वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः", "त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः काल-विभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरं च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्ताः, उत्तरञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्माः", "अथ खल्वयने द्वे युगपत् संवत्सरो भवति, ते तु पञ्च युगमिति संज्ञां लभन्ते" इति प्रोच्य स्वशास्त्रापेक्षितऋतुव्यवस्थाया अन्यादृशत्वेन

---

१. कौटलीयमर्थशास्त्रम्, मैसुरुविश्वविद्यालयः, मैसुरु, १९६०; २।२०, पृ० ११५-११७ ।
२. व्याकरणमहाभाष्यम्, कील्होर्न-संशोधितम्, भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम्, पूना, १९६२; २।१।२९, वा० २ ।
३. तत्रैव—२।२।३४, वा० ३ ।
४. चरकसंहिता, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, निर्णयसागरयन्त्रालयप्रकाशनम्, १९४१, पुनर्मुद्रणम् १९८४, १।६।४ ।

"इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षड्तवो भवन्ति" इति पृथक् प्रतिपादनीयत्वेऽपि वैदिकी वेदाङ्गज्योतिषानुसारिणी कालव्यवस्था प्रतिपादिता दृश्यते[1] ।

अष्टाङ्गहृदयेऽपि—

"मासैर्द्विसङ्ख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षड्तवः स्मृताः ।
शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मो वर्षा-शरद्-धिमाः ॥
शिशिराद्यैस्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
आदानं च तदाऽऽदत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम्"[2] ॥

इति माघादयो मासा वेदाङ्गज्योतिषगणनानुकूलतयोल्लिखिता दृश्यन्ते ।

नेपालदेशे लिच्छविसम्प्रशासनकाले (५२१-८८३ वैक्रमाब्देषु) अभिलिखितेषु शिलालेखेषु आषाढे पौषमासे चैव दृश्यमाना अधिमासाश्च[3] आचार्यलगधप्रोक्तवेदाङ्गज्योतिषस्य तदा व्यवहारे प्रचलितत्वमवगमयन्ति ।

बृहत्संहितायां ५६२ तमे वैक्रमेऽब्दे पञ्चसिद्धान्तिकां रचितवता वराहमिहिरेण —

"आश्लेषार्धाद् दक्षिणमुत्तरमयनं रवेर्धनिष्ठाद्यम् ।
नूनं कदाचिदासीद् येनोक्तं पूर्वशास्त्रेषु"[4] ॥

इत्युक्त्वा वेदाङ्गज्योतिषोक्तधनिष्ठाद्ययनप्रवृत्तिमुल्लिख्य वेदाङ्गज्योतिषस्य प्राचीनशास्त्रता प्रतिपादिताऽवगम्यते ।

बृहत्संहिताटीकायां १०२३ तमे वैक्रमेऽब्दे कृतायां भट्टोत्पलेनापि बृहस्पतिचाराध्याये—

"माघशुक्लप्रवृत्तस्य पौषकृष्णसमापिनः ।
युगस्य पञ्चकस्येह कालज्ञानं निबोध्यते"[5] ॥

इत्येतादृशो भूम्नोपलभ्यमानवेदाङ्गज्योतिषपाठसंवादी श्लोक उद्धृतो दृश्यते ।

---

१. सुश्रुतसंहिता, निर्णयसागरयन्त्रालयः, मुम्बई, सन् १९३१, १।६।५,६,७,९ ।
२. अष्टाङ्गहृदयम्, टीकाद्वयविभूषितम्, निर्णयसागरसंस्करणस्य पुनर्मुद्रणम्, चौखम्बा संस्कृत-सीरीज आफिस, वाराणसी, १९८२, १।२।१-२ ।
३. नेपालकी प्राचीन अभिलेख, सम्पादक-हरिराम जोशी, नेपाल-राजकीय-प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, काठमाण्डू २०३० ।
४. बृहत्संहिता, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी, सन् १९६८; आदित्यचाराध्याये (३), पद्यम् १ ।
५. तत्रैव, बृहस्पतिचाराध्याये (८), पद्य ५२; पृ० १९४ ।

आर्यभटीयटीकायां भटप्रकाशिकायां लगडाचार्यस्य तदीययोर्द्वयोः श्लोकयोश्चोल्लेखो डॉ० केर्नसम्पादिते मुद्रिते आर्यभटीये प्रस्तावनायां प्रदर्शितोऽस्तीति शङ्करबालकृष्णदीक्षितेनोक्तमस्ति[1]।

माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रार्षसंहिताव्याख्याकारेण आचार्येणोव्वटेन "पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति यदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे, तदिहोच्यते" इत्युक्त्वा "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादेर्ज्योतिषग्रन्थस्य वेदाङ्गज्योतिषतया प्रसिद्धिरनुगम्यमानता च बोधितैव स्वव्याख्यायाम्[2]। महीधरेणापि तदेवाऽनुसृतम्।

माधवाचार्येणापि वंक्रमाब्दानां पञ्चदशस्य शतकस्य प्रारम्भे रचिते कालमाधवग्रन्थे—

"तथा च वेदाङ्गे ज्योतिषग्रन्थे पठ्यते—

पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम्।
दिनर्त्वयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा शुचिः[3] ॥ इति"।

इत्युक्त्वा लगधप्रोक्तस्य ग्रन्थस्य वेदाङ्गज्योतिषत्वं तत्काले प्रसिद्धमिति प्रदर्शितमेव।

सायणेन च ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां षण्णां वेदाङ्गानां प्रयोजनानां प्रदर्शने "ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽभिहितं यज्ञकालार्थसिद्धये"[4] इत्युक्त्वा लगधप्रोक्तस्य वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्योल्लेखः कृतोऽस्ति।

कलेः ४४०० तमे वर्षे गते विष्णुचित्तेन कृतायां विष्णुपुराणव्याख्यायां च—लगडाचार्यश्च—

माघशुक्लप्रवृत्तस्य तैषकृष्णसमापिनः।
युगस्य पञ्चवर्षस्य कालज्ञानं प्रचक्षते"[5] ॥

इत्याचार्यलगधस्य तत्प्रोक्तग्रन्थस्य चोल्लेखः प्रमाणतया कृतो दृश्यते।

---

१. भारतीय ज्योतिष, अनु० श्रीशिवनाथ झारखण्डी, हिन्दी समिति, लखनऊ, १९७५; पृ० ९४।

२. शुक्लयजुर्वेदसंहिता, मोतीलाल बनारसीदास, १९७१; २७।४५, पृ० ४९१।

३. कालमाधवः, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वि० सं० २०४१; प्रथमप्रकरणे, पृ० २४।

४. ऋग्वेदसंहिता, श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता, वैदिकसंशोधनमण्डल, पूना, १९७५; प्रथमो भागः, पृ० २९।

५. श्रीविष्णुपुराणम्, नाग पब्लिशर्स, जवाहरनगर, दिल्ली-७, १९८५; २।८।७१-७२, पृ० १०१-१०२।

इदानीमप्रचलिताद् गर्गग्रन्थाद् बहूनि वचनानि उद्धरन्, मन्वादिस्मृतिपरिशिष्टकृत्-विष्णु-लौगाक्षि-कृष्णात्रेय-नारद - भागुरि - क्रोष्टुकि-शुनक-मन्त्रवर्ण-मनु-सूत्रकार-श्रुति-कात्यायनाद्युल्लेखं कुर्वन् लाटदेवाऽऽर्यभट्ट-वराहमिहिर-ब्रह्मगुप्त-लल्ल-मुञ्जाल-श्रीपति-भास्करादिग्रन्थानस्पृशन् सोमाकरः श्रौती प्रव्रजिष्यन् निर्मत्सराणां श्रौतकर्मप्रवृत्तानां कृते देशकालविपर्ययादुत्सन्नतामिव प्राप्तस्याऽऽकुलस्याऽऽद्यस्य प्रधानस्य ज्योतिष-शास्त्रस्य अनुपलभ्यमानपूज्यमानव्याख्यान्तरस्य वेदाङ्गज्योतिषस्य भाष्यं कुर्वन् प्राचीन एव प्रतीयते। तस्य व्याख्यानं च प्राचीन-गर्ग-वचनानुसारित्वात् प्रायेण समीचीनमेव, न तु शङ्करबालकृष्णदीक्षितोक्तप्रकारकं नाममात्रकम्[1]। अत एव सोमाकरव्याख्यातं याजुषवेदाङ्गज्योतिषमपि वैदिकपरम्पराप्राप्तं श्रौतिनिकायपूजितं चावगम्यते । सोमाकरभाष्यस्योल्लेखो ग्रन्थान्तरे शङ्करबालकृष्णदीक्षितेन न दृष्टः[2] । तथापि तस्योल्लेखोऽस्माभिर्विष्णुभट्टविरचिते पुरुषार्थचिन्तामणौ कालखण्डे—

"अन्यथा—

दुरिष्टैर्दुरधीतैश्च दुराचारैर्दुरागमैः।
विप्राणां कर्मदोषैस्तैः प्रजानां जायते भयम् ॥

इति स्मृत्युक्तो दोष इति ज्योतिषभाष्यं सङ्गच्छते"[3] इत्येवंरूपेण कृतो दृष्टोऽस्ति।

कातीयेषु वेदाङ्गज्योतिषानुसारि-नक्षत्रनामकरणपरम्परा वर्तमाना संस्कार-भास्करादप्यवगम्यते[4] ।

मुहूर्तचिन्तामणिव्याख्यायां १६६० तमे वैक्रमेऽब्दे कृतायां पीयूषधारायां च—

"उक्तं च वेदाङ्गज्यौतिषे—

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्" ॥

इति वेदाङ्गज्योतिषवचनं प्रमाणतयोल्लिखितम्[5] । तत्रैव—

"यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।
तद्वद् वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनि स्थितम्" ॥

इति वचनं चोल्लिखितं दृश्यते। तथा सङ्क्रान्तिप्रकरणेऽपि, "वेदाङ्ग-ज्योतिषेऽपि —

१. भारतीय-ज्योतिष. अनु० शिवनाथ झारखण्डी, हिन्दी समिति, लखनऊ, १९७५; पृ० ९३।
२. तत्रैव, पृ० ९२।
३. पुरुषार्थचिन्तामणि , आनन्दाश्रममुद्रणालयः पूना, खिस्ताब्दाः, १९०७; पृ० ४०९ (द्र० सोमाकरभाष्यम्, श्लो० ४३, पृ० ५८)।
४. संस्कारभास्करः, क्षेमराज-श्रीकृष्णदासः, मुम्बयी, संवत् १९६९; नामकरणसंस्कार-निर्णये, पृ० १२३-१२४।
५. मुहूर्तचिन्तामणिः, हरिकृष्णदास गुप्त बुकडिपो, कचौरीगली, बनारस सिटी, पृ० १०।

प्रपद्येते श्रविष्ठादौ सूर्याचन्द्रमसावुदक् ।
सार्पार्धे दक्षिणार्कस्तु माघश्रावणयोः सदा[1] ॥ इति" ।

इत्येवमुल्लेखो दृश्यते ।

मित्रमिश्रेण च वैक्रमाब्दानां सप्तदशस्य शतकस्योत्तरार्धे रचिते वीरमित्रोदये परिभाषाप्रकाशे "ज्योतिषमादित्यगर्गादिप्रोक्तं पञ्चसंवत्सरमयमित्यादि"[2] इति वेदाङ्गज्योतिषस्योल्लेखः कृतोऽस्ति ।

ब्रह्मगुप्तेन ६८५ तमे वैक्रमेऽब्दे संहिताङ्गकारप्रोक्त-वेदाङ्गज्योतिषोक्तस्य पञ्चाब्दस्य युगस्य खण्डनाय प्रयासः कृत इति तत्कालेऽपि वेदाङ्गज्योतिषस्य ज्यौतिषिकनिकाये प्रसिद्धिरासीदित्यवगम्यत इति तु प्रागेव सूचितम् ।

अर्वाचीना विचारका अपि "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादेर्वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्याऽतीव प्राचीनत्वं स्वीकुर्वत एव । तथा हि—

"षडङ्गपाठः पुण्यपुञ्जोत्पादक इति समवगम्याऽधीयते लोका इदं वेदचक्षरूपं याजुषमार्चं च ज्यौतिषमपि । अस्य रचना च भारतात् पूर्वं मन्मते"[3] इति सुधाकरो द्विवेदो आह स्म ।

"ईशवीयवर्षप्रारम्भात् पूर्वं १४१० तमे वर्षे धनिष्ठाया भोगः ९राशय इति (गणिताद्) आगच्छति । अतः सिद्धं यत् तस्मिन् वर्षे धनिष्ठाया आरम्भे उत्तरायणारम्भोऽभूदिति । एवञ्च वेदाङ्गज्योतिषस्याऽयमेव समयो निश्चितो भवति"[4] इति शङ्करबालकृष्णदीक्षितो ब्रवीति स्म ।

"वेदाङ्गज्योतिषं लोके यज्ञकालार्थसिद्धये ।
प्रणीतं शककालात्प्राग् वत्सराणां सहस्रके"[5] ॥

इति शामशास्त्री ब्रूते स्म ।

आलोचकैः पाश्चात्त्यैः कोलब्रूक-वेण्टलि-प्राट-म्याक्समूलर-याकोवि-प्रभृतिभिरपि वेदाङ्गज्योतिषस्य समयः प्रायेण शङ्करबालकृष्णदीक्षितोक्तसमयेन तुल्य एव स्वीकृत इति तत्कृतिविदो वदन्ति[6] ।

१. मुहूर्तचिन्तामणिः, हरिकृष्णदासः गुप्त बुकडिपो, कचौरीगली, बनारस सिटी पृ० २०७ ।
२. वीरमित्रोदयः, चौखम्बा-संस्कृत-बुकडिपो, बनारस, क्यास्सिक्युलस १; पृ० २० ।
३. याजुषज्यौतिषम् आर्चज्यौतिषं च, मेडिकल्हालमुद्रायन्त्रालयः, वाराणसी, १९६४ संवत्, ज्यौतिषभूमिका, पृ० १ ।
४. भारतीय ज्योतिष, अनु० शिवनाथ झारखण्डी, हिन्दी समिति, लखनऊ, १९७५, पृ० १२२ ।
५. वेदाङ्गज्यौतिषम्, शामशास्त्री, मैसुरुः, १९३६ सन्; दीपिकारम्भे श्लो० २ ।
६. वैदिक वाङ्मय का बृहद् इतिहास, कुन्दनलाल शर्मा, होश्यारपुर, १९८३, षष्ठ खण्ड (वेदाङ्ग), पृ० १४२ ।

एवञ्च "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादिकं मौलिकं प्राचीनतमं प्रमाणभूतं च वेदाङ्गज्योतिषशास्त्रं वैदिकैः सर्वथा माननीयं सर्वतोभावेन परिशीलनीयञ्चेत्यवसीयते ।

तत्राऽस्माभिर्हिमवत्खण्डान्तर्गत-नेपालदेशस्थ-काष्ठमण्डपनगरोदरवर्तिन्यां स्वाध्यायशालायाम् आचार्ययास्कप्रदर्शितमार्गेण कुमारिलभट्टभावं चानुहरद्भिः —

"षडङ्गशास्त्रतेजोभिर्विशेषेणोज्ज्वलीकृते ।
वेदार्थज्ञानरत्ने मे तृष्णाऽतीव विजृम्भते" ॥

इति भावं हृदि निधाय षडङ्गशास्त्रतेजोभिरुज्ज्वलीकृतं वेदार्थं बोद्धुं प्रयतमानैः शिक्षां कल्पं व्याकरणं निरुक्तं छन्दश्चाधीयानैः खलु वेदेषु वेदाङ्गेषु च परया भक्त्याऽऽप्लावितैः कृतेनाऽऽचार्यलगधप्रोक्तवेदाङ्गज्योतिषपरिचिन्तनेन प्राप्तं वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तनिष्कर्षरूपमेकं स्थूलं फलमधः प्रस्तूयते वैदिकधर्मप्रेमिणां विचारणायाः प्रवृत्तये—

युगमार्षं हि पञ्चाब्दं ब्रह्मगुप्तादिजल्पितैः ।
नाऽनार्षैर्बाध्यते धर्मे परं मानमृषिर्यतः ॥
वैदिकानां तु वर्षादि सौरचान्द्रं प्रकीर्तितम् ।
अयनं विषुवं सूर्यात् मासं चन्द्राच्च लक्षयेत्[1] ॥
आर्यावर्ते तु मध्याह्नेऽहस्सु दीर्घतमा यदा ।
शङ्कोश्छाया ततः सूर्यः प्राप्नुयादुत्तरायणम् ॥
आर्यावर्ते हि मध्याह्नेऽहस्सु ह्रस्वतमा यदा ।
शङ्कोश्छाया ततः सूर्यः प्राप्नुयाद् दक्षिणायनम् ॥
सूर्यस्योदङ्मुखीभावात् स्फुटं याऽमावसी परा ।
तस्यां तु पूर्णे मासे हि प्रवृत्तं वर्षमिष्यते ॥
तस्य मासस्य या शुक्लप्रतिपत् तत एव च ।
इज्यार्थं वर्षमयनमृतुर्मासश्च गण्यते ॥
तत्रायनं चोत्तरं स्यादृतुश्च शिशिरो भवेत् ।
तपाः सौरे नाम्नि मासो माघश्चान्द्रे प्रकीर्तितः ॥
शिशिरश्च वसन्तश्च ग्रीष्मो वर्षास्तथा शरत् ।
हेमन्तश्चेति ऋतवः क्रमात् मासद्वयात्मकाः ॥

---

१. द्र० ब्रह्माण्डपुराणम्–१।२१।१४५, वायुपुराणम्–१।५०।१९८ ।

तपस्तपस्यौ च मधु-माधवौ शुक्रकः शुचिः ।
नभो-नभस्यौ चेषोर्जौ सहाश्चैव सहस्यकः ॥

सौरनाम्ना त्विमे मासा वेदमन्त्रेषु कीर्तिताः ।
चान्द्रनाम्ना च माघाद्या ब्राह्मणादिषु च श्रुताः ॥

एकस्मिन्नयने सप्त दर्शा वर्षे त्रयोदश ।
यदा दर्शे सप्तमे तु पूर्णो मासस्तदाऽधिकः ॥

चन्द्रस्याऽदर्शनाच्चैव यावदन्यददर्शनम् ।
मासश्चन्द्रमितस्तस्य शुक्लकृष्णौ तु पक्षकौ ॥

चन्द्रस्यादर्शनाद् यानि यावदन्यददर्शनम् ।
दिनानि प्रथमाद्यानि तिथयस्ताः प्रकीर्तिताः[१] ॥

वर्षाणामपि पञ्चानामाद्यः संवत्सरः श्रुतः ।
उत्तरं चाऽप्ययनयोः ऋतूनां शिशिरस्तथा ॥

मासानां च तपा एव पक्षयोः शुक्ल एव च ।
तिथीनां प्रतिपच्चाऽह्नो रात्रेश्चाऽप्यहरेव च[२] ॥ इति ।

एवं निष्कर्षे समागते वैदिकानां नवस्य वर्षस्यारम्भस्तपश्शुक्लप्रतिपदि (माघशुक्लप्रतिपदि) भवतीति ज्ञायत इति अधुना प्रचलितेषु पञ्चाङ्गकेषु यच्चैत्रशुक्लप्रतिपदि वर्षारम्भः स्वीक्रियते, स वैदिकधर्मे त्वग्राह्य एवेति ज्ञायते । तत्रापि चैत्रस्य कृष्णे पक्षे व्यतीते मासस्यार्धे वर्षारम्भ इति श्रीकाशीविश्वनाथपञ्चाङ्गके श्रीमहावीरपञ्चाङ्गके बापूदेवशास्त्रिप्रवर्तितदृक्सिद्धपञ्चाङ्गके च यदुक्तं तच्चिन्त्यतरम् । नेपालमण्डलमध्यकाष्ठमण्डपनगरस्थनेवारसमुदाये प्रचलिते पञ्चाङ्गके तु चैत्रादिमासारम्भोऽपि शुक्लप्रतिपदायामेव स्वीक्रियत इति त्वन्यत् । भारतीयराष्ट्रियपञ्चाङ्गकेऽपि यद् वसन्तर्तोर्द्वितीये मासे विषुवद्दिनाद् द्वितीये दिने प्रवृत्ते चैत्रे नववर्षारम्भदिनं स्वीक्रियते, तदपि वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तस्याऽतीव प्रतिकूलत्वाद् वैदिकधर्मे तु सर्वथाऽग्राह्यमेव । लौकिकवर्षत्वेन तथा कल्पनं न धार्मिकवर्षत्वेनेति चेद्, तदापि तत्र वैदिकमाधवमासत्वाद्यारोपणमनुचितम् । तत्र वासन्तविषुवद्दिनाद द्वितीये दिने प्रवृत्तस्य मासस्य वैदिकमाधवमासत्वं यदुक्तं तत् सर्वथा भ्रमात्मकमेव

१. वैदिकमन्त्रसङ्ग्रहः, स्वाध्यायशाला, काष्ठमण्डपनगरम्, २०५२; परिशिष्टभागे, पृ० १३७-१३८ ।

२. द्र० ब्रह्माण्डपुराणम्–२।२४।४०; वायुपुराणम्–१।५०।११३-११४; लिङ्गपुराणम्–१।६१।५२-५४ ।

वैदिकानां तपस्तपस्यादीनां मासानां सौरायनसापेक्षचान्द्रमासत्वेन शुक्लप्रतिपदि एव तेषां प्रवृत्तेः, वैदिकयज्ञादिषु चान्द्रमासनिरपेक्षसौरमासस्य कुत्रापि उपयोगस्याऽदर्शनाच्च । उक्तेषु सर्वेषु पक्षेषु सायनायां निरयणायां वा मकरसङ्क्रान्तौ उत्तरायणारम्भस्य स्वीकृतत्वाद् वर्षारम्भस्य च चैत्रे प्रोक्तत्वात् तस्या व्यवस्थायाश्च "द्वे अयने वर्षम्" इति स्मृति-पुराण-महाभारतामरकोषादिषु प्रोक्ताया वर्षपरिभाषाया अननुकूलत्वाद् दिव्याहोरात्रमासवर्षगणनामूलकयुगमहायुगमन्वन्तरादिगणनाप्रतिकूलत्वाच्च धर्मे सर्वथा हेयता प्रतीयते । पूर्णिमान्तमासव्यवस्थायां प्रदर्श्यमानोऽधिमासः "षष्ट्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः । पूर्वार्धं तु परित्यज्य कर्तव्या चोत्तरे क्रिया" । इत्युक्तेरप्यननुकूल एव दृश्यते । सङ्कल्पे प्रभवादिसंवत्सरनामग्रहणे गणितागतारम्भसमाप्तिव्यवस्थाया अनाद्रियमाणत्वात्, तिथिनामग्रहणेऽपि गणितविशेषस्य प्रायेणाऽनाद्रियमाणत्वाद् औदयिक्यास्तिथेरेवाल्लिख्यमानत्वात्, ज्यौतिष-धर्मशास्त्रविसंवादे धर्मशास्त्रस्यैव बलीयस्त्वस्य स्वीक्रियमाणत्वाच्च ब्रह्मगुप्तादिप्रचारितस्य अधिमासावमरात्रस्फुटतिथ्यादिपक्षस्य मूलवैदिकधर्म-बाह्यत्वं विज्ञायते ।

तदत्र वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तानुसारं यदा सूर्य उत्तरायणं प्रारभते (अथवा सायनः सूर्यो मकरं गच्छति) तदा ततः पूर्वं वा या शुक्लपक्षस्य प्रतिपत्, सैव तपश्शुक्लप्रतिपद् (माघशुक्लप्रतिपद् वा) तदेव इज्यार्थं संवत्सर-परिवत्सरादि-नववत्सरारम्भः, उत्तरायणारम्भः, शिशिरर्त्वारम्भः, तपोमासारम्भश्च वैदिकैः स्वीक्रियते । एवञ्च २०५३तमस्य वैक्रमाब्दस्य काशीविश्वनाथपञ्चाङ्गे २९ तमे पृष्ठे उट्टङ्किता मार्गशीर्षशुक्लप्रतिपदेव वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तानुसार तपश्शुक्लप्रतिपद् माघशुक्लप्रतिपद् वाऽस्तीति स्पष्टतयाऽवगन्तव्यम् । स्वाध्यायाध्ययने वेदाङ्गज्योतिषमधीयानैर्द्विजैर्धर्मकर्मसङ्कल्पादिषु तदनुसारमेव युगवर्षायनर्तुमासपक्षतिथ्युल्लेखः कार्यो न त्वन्यथा कर्तव्यः ।

तिथिश्च वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तानुसारं सावनदिनात्मिकैव । चन्द्रकलादर्शनविशेषवशाद् गणितविशेषाच्च कदाचिच्चतुर्दश्याः क्षयो भवति, ततश्च प्रतिपदश्चतुर्दशे दिवसे कदाचित् पौर्णमासी वाऽमावास्या वा भवति, अन्यासां तिथीनां क्षयो नैव भवतीति च दर्शपूर्णमासयाजिनां वैदिकानां द्विजोत्तमानां पन्थाः ।

यद्यपि लघुस्मृतिपुराणादिस्थतयाऽर्वाचीनेषु धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थेषूद्धृता वर्तमानपुराणविशेषपाठस्था वाऽपि तिथिक्षयवृद्ध्यादिविषयकाः श्लोका अर्वाचीनज्योतिषग्रन्थानुकूला अनेके दृश्यन्ते, तथापि तेऽनार्षा भवन्ति, वेदाङ्गज्योतिषप्रतिकूलत्वे तेषामननुसरणीयत्वरूपमप्रामाण्यं वैदिकानां कृते ज्ञेयम् । वदति हि

भट्टश्रीलक्ष्मणाचार्योऽपि जगन्मोहने तिथिफलाध्याये सप्तविंशे "पुराणवचनेषु पद्म-पुराणादिकतिपयपुराणेषु कृत्रिमवचनानि बहूनि दृश्यन्ते" इति ।

एवं च सति वेदानां वेदाङ्गानां च प्रामाण्यं रक्षितुकामैः शिष्टैर्द्विजोत्तमै-रेतस्मिन् विषये सम्यग् विचारः कर्तव्यः । वेदाङ्गानां प्रामाण्यस्य रक्षणं विना वेदानां प्रामाण्यस्य रक्षणं दुश्शकमिति वैदिकशिरोमणिभूत आचार्यः कुमारिलभट्ट आह स्म । तथा हि —

"परत्राविनयं कुर्वन् पितृभ्यां वार्यते सुतः ।
तयोरेवाविनीतस्य को भवेद् विनिवारकः ॥

तथा बहिरसम्बद्धं वदन् वेदेन वार्यते ।
साङ्गेन तं पुनर्निघ्नन् केनाऽन्येन निवार्यते ॥

क्रुद्धो यो नाम य हन्ति स तस्याऽङ्गानि कृन्तति ।
कृत्ताङ्गस्य ततस्तस्य विनाशः कियता भवेत् ॥

तेन त्रयीं द्विषन् पूर्वं वेदाङ्गान्येव लुम्पति ।
ततस्तेनैव मार्गेण मूलान्यन्यस्य कृन्तति"[1] ॥ इति ।

वेदाङ्गज्योतिषप्रामाण्यदृढीकरणाय च ज्योतिषाध्ययनाध्यापनप्रक्रियायां "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादिकस्य वेदाङ्गज्योतिषस्याध्ययनमध्यापनं च प्रचा-रणीयम् । सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयादि-संस्कृतविश्वविद्यालयानां सिद्धान्त-ज्योतिषपाठ्यक्रमे सर्वानन्दकरणान्तर्गता वेदाङ्गमञ्जर्येव न, सोमाकरभाष्य-ज्येष्ठस्थर्पातलालाछोटेलालबार्हस्पत्यव्याख्या-सुधाकरटीका-बालगङ्गाधरटिप्पणीशङ्कर-बालकृष्णदीक्षितानुवाद-शामशास्त्रिव्याख्यादिसहितं मूलम् आचार्यलगधप्रोक्तं वेदाङ्गज्योतिषमपि निर्धारणीयम् । पञ्चाङ्गकारैरपि वैदिकसंवत्सराद्या-रम्भदिनम्, वैदिकोत्तरायण-दक्षिणायनारम्भदिने, वैदिकशिशिरर्त्वादिकर्त्वारम्भ-दिनानि, वैदिकतपस्तपस्यादिमासारम्भदिनानि, वैदिकपूर्णमासेष्टिदर्शेष्टिदिनानि, वैदिकाधिमासप्रारम्भदिनं च स्वस्वपञ्चाङ्गेषु वेदाङ्गज्योतिषानुसारं समावेशनीयानि ।

एतस्य निबन्धस्य च निर्मत्सरैः सद्भिर्वेदवेदाङ्गोपाङ्गकुशलैः शास्त्र-रसिकैर्वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मानुयायिभिर्विद्वद्भिः सम्यक् परीक्ष्याऽऽकलनं कार्यम्, अत्राऽस्माकं विवेचने काऽपि त्रुटिर्दृश्यते तर्हि परया कृपयाऽस्मदीया मतिः शास्त्र-युक्तिप्रदर्शनेन परिशोधनीया चेति शम् ।

●

१. श्रीमज्जैमिनिप्रणीतं मीमांसादर्शनम्, आनन्दाश्रममुद्रणालयः, पुण्यपत्तनम्, १९७०; द्वितीयभागः, पृ० २२४ ।